

Intensieve samenwerking en integratie van speciaal en regulier onderwijs

ZES PORTRETTE

Steunpunt Passend
Onderwijs

VO RAAD

PO RAAD

 Nederlands
Centrum
Onderwijs en
Jeugdzorg

Intensieve samenwerking en integratie van speciaal en regulier onderwijs

ZES PORTRETTEEN

Steunpunt Passend
Onderwijs

VORAAD

PO RAAD

 Nederlands
Centrum
Onderwijs en
Jeugdzorg

Inhoud

Voorwoord	7
1. Geen kind Wijk uit	9
2. Eduwiek: samen waar het kan, apart waar nodig	13
3. “Iedereen hoort erbij en is er voor elkaar”	17
4. SamenWerkTraject: meer arbeidskansen voor kwetsbare jongeren	21
5. Junior College: een zachte landing maken in het reguliere vo	25
6. “Tijd om het speciaal onderwijs als aparte setting op te heffen?”	29
Colofon	32

Voorwoord

Goede samenwerking tussen regulier en speciaal onderwijs is van groot belang om leerlingen met speciale onderwijsbehoeften in het regulier onderwijs of een geïntegreerde voorziening te kunnen ondersteunen. Ook jeugdhulp, welzijn en zorg spelen hierbij een cruciale rol. Met de invoering van passend onderwijs is er in diverse scholen en samenwerkingsverbanden een intensieve en krachtige vorm van samenwerking tussen regulier en speciaal onderwijs op gang gekomen. En waar deze samenwerking al bestond is deze verder in een stroomverstelling geraakt.

In het onderwijs zien we steeds meer creatieve vormen van deze samenwerking. Door gebruik te maken van elkaars expertise en faciliteiten blijkt er veel meer mogelijk om een passend aanbod te creëren voor leerlingen met een extra ondersteuningsbehoefte. Zo wordt er gewerkt aan het vergroten van de basisondersteuning en thuisnabij onderwijs. Ook is inclusief onderwijs in opkomst. In deze publicatie zijn zes praktijkvoorbeelden beschreven waarin basisscholen, scholen voor speciaal (basis)onderwijs, IKC's, voortgezet onderwijs en voortgezet speciaal onderwijs zijn betrokken.

Hoewel het samenwerken de afgelopen jaren een vlucht heeft genomen, gaat het natuurlijk niet op alle plekken goed. Over passend onderwijs zijn veel negatieve geluiden te horen in de media. Met de verhalen uit deze bundel willen we een ander geluid laten horen. Passend onderwijs kent namelijk ook veel positieve opbrengsten en initiatieven die op de werkvloer zijn ontstaan met een duidelijke visie op passend onderwijs en inclusief onderwijs.

De schoolbesturen, schoolteams en samenwerkingsverbanden betrokken bij deze praktijkvoorbeelden hebben ondanks de vele knelpunten, bijvoorbeeld in wet- en regelgeving, doorgezet en mooie samenwerkingsvormen tot stand gebracht. Door hen hierover het verhaal te laten vertellen in deze bundel, geven we ze het podium dat ze verdienen.

Rinda den Besten, voorzitter PO-Raad
Hein van Asseldonk, vice-voorzitter VO-raad

1. Geen kind Wijk uit

Zoveel mogelijk kinderen thuis nabij passend onderwijs bieden, minder segregatie en meer inclusie, minder doorverwijzing naar zware zorg en minder bureaucratie. Dat zijn de belangrijkste ambities van brede school Het Anker in Wijk bij Duurstede. Onder de naam 'Geen kind Wijk uit' biedt deze leef- en leergemeenschap kinderopvang, regulier onderwijs, speciaal basisonderwijs en speciaal onderwijs¹. Inge Westerveld is directeur van de reguliere school en de sbo-school die deel uitmaken van brede school Het Anker. "Officieel zijn het nog twee scholen, maar ze functioneren als één school, met één team, één jaarkalender en één directie."

Dankzij de samenwerking en een verbrede toelating voor cluster 3 en 4 in de sbo-school, hoeven steeds minder kinderen naar een andere regio te reizen om passend onderwijs te krijgen. Ze kunnen nu in Wijk bij Duurstede naar school, met alle voordelen van dien: de kinderen zitten op dezelfde school als hun broertjes en zusjes en hebben meer aansluiting met leeftijdgenootjes in de buurt.

MINI-MAATSCHAPPIJ

In een spiksplinternieuw gebouw vormen de twee scholen en de kinderopvangorganisatie sinds 2017 brede school Het Anker. Er is een stuurgroep waarin, naast de scholen en de kinderopvang, ook de gemeente Wijk bij Duurstede en samenwerkingsverband passend onderwijs ZOUT (Zuidoost Utrecht) participeren.

1. Openbare basisschool Het Anker, s(b)o school Het Anker, Kindcentrum Midden-Nederland Kind & Co.

De twee scholen functioneren onder leiding van Westerveld als één school, die is ingedeeld in vier units: groep 1-2, groep 3-4, groep 5-6 en groep 7-8. Er is een speciaal aanbod voor hoogbegaafde kinderen (Exploragroep) en voor kinderen met een verblijfsvergunning die de Nederlandse taal onvoldoende beheersen. In de buitenschoolse opvang is er een aparte groep voor kinderen die wat extra's nodig hebben. Als gevolg van de verbrede toelating in het sbo, zitten er steeds meer so-leerlingen op de school. "Daarin ontwikkelen we ons", vertelt Westerveld. "We kunnen steeds meer aan, in aantal én in problematiek."

De units bestaan uit reguliere groepen en sbo-groepen (met verbrede toelating), maar er wordt veel 'groeps- en schooldoorbroken' gewerkt. Dat gebeurt bij het onderwijs in de basisvakken, maar vooral het werken aan talentontwikkeling op de middagen wordt zoveel mogelijk schooldoorbroken uitgevoerd. "Ook buiten spelen doen we gemengd", vertelt Westerveld. "En sinds augustus 2020 hebben de groepen 1/2 en 3 een gemengde samenstelling; kinderen met en zonder TLV zitten hier in dezelfde stamgroep. De school is een mini-maatschappij waar we allemaal met elkaar spelen en werken. We zijn ervan overtuigd dat we kinderen op deze manier beter voorbereiden op de toekomst."

RISICO

En dat wordt vaak bevestigd, want Westerveld ziet dat kinderen elkaar, met al hun verschillen, leren kennen, waarderen en accepteren en dat er respect ontstaat tussen verschillende groepen kinderen. "De s(b)o-kinderen leren ervan dat ze met kinderen van de reguliere school optrekken. Het is grote winst dat een mogelijke overstap naar regulier onderwijs voor deze kinderen nu gemakkelijker is. Maar niet alleen de s(b)o-kinderen hebben profijt van de samenwerking. Doordat we de s(b)o-expertise van medewerkers ook inzetten voor leerlingen die regulier onderwijs volgen, profiteren ook die kinderen van de samenwerking."

De ouders zien zeker de winst van de samenwerking, maar de school heeft daar wel wat voor gedaan. De overgang naar inclusieve groepen was voor ouders niet vanzelfsprekend en ook spannend. Aanvankelijk waren er (vooral in de bovenbouw) wat ouders die moeite hadden met de samenwerking. De school heeft ouderavonden georganiseerd om de ouders zo goed mogelijk mee te nemen in de ontwikkeling, en heeft de eerste jaren op onderdelen rekening gehouden met de gevoeligheden van ouders, bijvoorbeeld door de eindmusical nog apart te organiseren. "De pijn moest er bij ouders een beetje uitgroeien", zegt Westerveld. "Ouders van de kleuters die nu bij ons worden aangemeld, weten niet anders dan dat alles onder één dak zit. Ze waarderen het dat we zoveel expertise in huis hebben."

De werkwijze brengt volgens Westerveld overigens wel een risico met zich mee: vanwege de sterke expertise dreigt de school een 'brede zorgschool' te worden. "Dat zijn we niet en dat is ook niet de bedoeling. Daarom streven we ernaar om meer scholen bij de samenwerking te betrekken en de stuurgroep uit te breiden met meer besturen. Daarmee willen we bereiken dat in de toekomst meer collega-scholen in staat zijn om kinderen de benodigde ondersteuning te bieden. In het najaar 2020 starten we met een 'vliegende Commissie van Begeleiding', zodat we ook expertise naar omringende scholen en kinderopvang kunnen brengen."

EIGENAARSCHAP

Voor de medewerkers van de scholen was het een grote verandering. Ze hebben andere kinderen in de klas dan ze gewend waren, ze hebben nieuwe collega's, en werken in een anders georganiseerde school die bovendien sterk in ontwikkeling is. Westerveld: "Dat er voor deze vorm van onderwijs geen blauwdruk is en er geen duidelijke voorbeelden zijn die houvast geven, betekent dat je als organisatie doorlopend in ontwikkeling bent, nieuwe dingen probeert, zaken bijstelt. Er zijn mensen die dat geweldig vinden, maar dat past niet bij iedereen."

Er is dan ook een duidelijk personeelsbeleid gevoerd. Aan elke medewerker is vooraf de keuze voorgelegd om al of niet mee te gaan in de vernieuwing. Voor wie het niet zag zitten, is er binnen de stichting een andere plek gezocht, vertelt Westerveld. "Sommige collega's wisten vooraf al dat het niks voor hen was; anderen stelden dat vast na een jaar. Inmiddels committeren alle mensen die hier werken zich aan onze visie en onze opdracht."

Wat in dit kader volgens Westerveld heel belangrijk is: er ligt veel eigenaarschap bij het team. De kaders liggen vast, in bijvoorbeeld het schoolplan en de jaarplanning, maar daarbinnen hebben mensen eigenaarschap en ontwikkelruimte. Daarnaast wordt er veel geïnvesteerd in de professionalisering van leraren. Zo was er een tweejarig nascholingstraject voor leerkrachten en medewerkers van de kinderopvang, met gezamenlijke studiebijeenkomsten en 'coaching on the job'. "We investeren niet alleen in de professionele ontwikkeling van leerkrachten, maar ook in hun ontwikkeling als mens", zegt Westerveld. "Want als je je alleen als professional en niet als persoon aan zo'n veranderingsproces verbindt, dan loop je op een gegeven moment tegen jezelf aan. Dat we daar veel oog voor hebben, helpt om mensen betrokken én in ontwikkeling te houden."

TIPS

- Voer een duidelijk personeelsbeleid: geef medewerkers vooraf de keuze om al of niet mee te gaan in de ontwikkeling en investeer in professionalisering.
- Zorg ervoor dat het team/teamleden eigenaarschap en ontwikkelruimte hebben.
- Neem ouders vanaf het begin mee in de ontwikkeling.

MEER INFORMATIE

Inge Westerveld

directie.dedriehoek@gewoonspecial.com

www.hetanker-wijk.nl

2. Eduwiek: samen waar het kan, apart waar nodig

Om elke leerling onderwijs en zorg op maat te bieden, werken vijf partners² in Hoogeveen met elkaar samen onder de naam 'Eduwiek'. Door deskundigheid en faciliteiten te bundelen, versterken regulier en speciaal onderwijs elkaar en krijgen leerlingen waardevolle kansen. Belangrijkste uitgangspunt is: samen waar het kan, apart waar nodig. Karen van Eck was tot voor kort hoofd van het Expertisecentrum Eduwiek, waarin de kennis en expertise van de partners zijn gebundeld.

Een school voor alle kinderen, zonder grenzen tussen regulier en speciaal onderwijs. Die gezamenlijke droom van het Roelof van Echten College en RENN4 ligt aan de basis van het bijzondere onderwijsconcept Eduwiek. Na een jarenlange voorbereiding is Eduwiek

in 2018 een feit: leerlingen van regulier en speciaal onderwijs volgen onderwijs onder één dak (pro, vso cluster 3 en 4, vmbo). Ook op de andere locatie van het Roelof van Echten College (mavo, havo, vwo) wordt het concept toegepast. Totaal gaat het om

2. Roelof van Echten College (pro, vmbo, mavo, havo, vwo), RENN4 (De Atlas vso cluster 4 en De Windroos vso cluster 3), woonzorgcentrum Ambiq, Onderwijscentrum De Twijn, Kentalis.

zo'n 2200 leerlingen. "Doordat de scholen op één onderwijscampus zijn gevestigd, is onze school een afspiegeling van de maatschappij. Daar zijn immers ook geen vakjes en hokjes en lopen we allemaal door elkaar heen."

NIET UITLACHEN

De samenwerkende scholen hebben allemaal een eigen plek, met een eigen ingang en een eigen schoolplein. De praktijkruimtes worden gedeeld, zoals de leskeuken, praktijklokalen voor hout en metaal, de kas, een arbeidstrainingscentrum, een winkel en een simulatiewoonhuis.

Leerlingen krijgen de kans om hun talenten optimaal te ontwikkelen, doordat ze niet 'vastzitten' in één onderwijsleerroute, maar gebruik kunnen maken van verschillende leerroutes en verschillende vormen van ondersteuning. Ook binnen de verschillende leerroutes kunnen leerlingen schakelen. Leerlingen van het regulier onderwijs kunnen schakelen naar het speciaal onderwijs en andersom. Zo wordt er op allerlei manieren expertise uitgewisseld en gecombineerd. "We wisselen onderling leerlingen, kennis en deskundigheid uit, ook met de andere locatie", vertelt Van Eck. "Hierdoor kunnen we elke leerling passende combinaties van onderwijs aanbieden. Een vso-leerling haalt bijvoorbeeld zijn heftruckcertificaat bij het praktijkonderwijs, en een leerling uit het praktijkonderwijs die goed is in Engels, doet mee met de lessen Engels op het vmbo. Ook zijn er vso-leerlingen die reguliere lessen volgen. Dan gaat er zo nodig een vso-docent mee. En afgelopen schooljaar zijn we gestart met een zogenoemde 'structuurklas' voor leerlingen die met extra ondersteuning mogelijk kunnen instromen in een reguliere havo/vwo-klas. Hier wordt de expertise van RENN4 ingezet."

De leerlingen houden zich niet of nauwelijks bezig met onderlinge verschillen en gaan over het algemeen op een positieve manier met elkaar om, ongeacht het niveau en de ondersteuningsvraag. Niet dat dat altijd vanzelf gaat, want docenten zetten daar bewust op in, vertelt Van Eck. "Als vmbo-leerlingen bijvoorbeeld

lachen om een leerling met het syndroom van Down, dan grijpt de docent zo'n voorval aan om leerlingen uit te leggen wat we verstaan onder 'respectvol met elkaar omgaan': je mag wel lachen als een leerling met het syndroom van Down iets grappigs zegt of doet, maar je mag hem niet uitlachen. Het wordt voor de leerlingen steeds meer de norm dat iedereen gelijkwaardig met elkaar omgaat. Je ziet ook dat leerlingen van elkaar leren en zich aan elkaar optrekken."

KRUISBESTUIVING

Eduwiek heeft een expertisecentrum ingericht, waar alle kennis en expertise van de partners is gebundeld. Zo verzorgt het expertisecentrum onderwijsarrangementen voor leerlingen (vso en regulier) die extra ondersteuning nodig hebben, en zijn er zogenoemde 'schakelbegeleiders' die vso-leerlingen begeleiden bij de instroom in regulier onderwijs. De schakelbegeleider zorgt er tevens voor dat docenten goed worden voorbereid als ze een (vso)leerling met een specifieke ondersteuningsbehoefte in de klas krijgen. Zo weet de docent wat van hem of haar wordt verwacht en welke pedagogische ondersteuning de betreffende leerling nodig heeft.

Want dat is de tweede pijler van het expertisecentrum: ondersteuning en scholing van docenten. "Docenten spelen een cruciale rol", zegt Van Eck. "Zij maken het verschil. Niet alle docenten waren meteen even enthousiast over het concept. Daar is veel in geïnvesteerd. Om elkaar en elkaars onderwijs en expertise beter te leren kennen, is er bijvoorbeeld een gezamenlijke conferentie georganiseerd en hebben leraren van verschillende onderwijstypen elkaars lessen bezocht. Deze kruisbestuiving en kennisdeling worden nog steeds gestimuleerd. Inmiddels is ons onderwijsconcept verweven in ons aannamebeleid: wie hier wil werken, moet de visie onderschrijven en moet het boeiend vinden om ook te werken met leerlingen die extra ondersteuningsbehoeften hebben."

Docenten kunnen rekenen op ondersteuning en hebben volop professionaliseringsmogelijkheden, want het expertisecentrum verzorgt allerlei inhoudelijke scholingen. Krijgt een team bijvoorbeeld een leerling van Kentalis, dan kunnen de docenten een cursus 'slechthorendheid' volgen. Of heeft een leerling een taalontwikkelingsstoornis, dan is er een daarop toegespitste training voor docenten.

Niet alleen docenten, ook veel ouders vonden het spannend dat de scholen zo intensief gingen samenwerken. Het is belangrijk geweest dat de ouders van het begin af aan zijn meegenomen in de ontwikkelingen. Ze kregen veel ruimte om vragen te stellen, zorgen te delen en er zijn extra ouderavonden georganiseerd. Inmiddels zijn de ouders positief over de samenwerking: ze zien wat het doet met hun kind en ze beseffen dat het hun kind meer ontwikkelingsmogelijkheden geeft.

VEEL ENERGIE

De partners hebben afspraken vastgelegd in een samenwerkingsovereenkomst en een beheersovereenkomst, maar wat volgens Van Eck cruciaal is voor het succes van Eduwiek, is dat de bestuurders het organisatiebelang consequent ondergeschikt maken aan de visie. "Concreet betekent dat: we doen eerst wat goed is voor de leerling en we kijken daarna hoe we het financieel regelen. Het geeft ontzettend veel energie dat er niet bij ieder plan of initiatief van tevoren wordt gesteggeld over de vraag wie wat gaat betalen. Want dat kan ontwikkelingen behoorlijk remmen."

TIPS

- Besteed veel aandacht aan het formuleren van een gezamenlijke visie en stel deze bij elke nieuwe ontwikkeling/plan voorop.
- Investeer in ouders; neem hen van het begin af aan mee in de ontwikkeling.
- Bundel de kennis en expertise van de verschillende partners en zet deze optimaal in.

MEER INFORMATIE

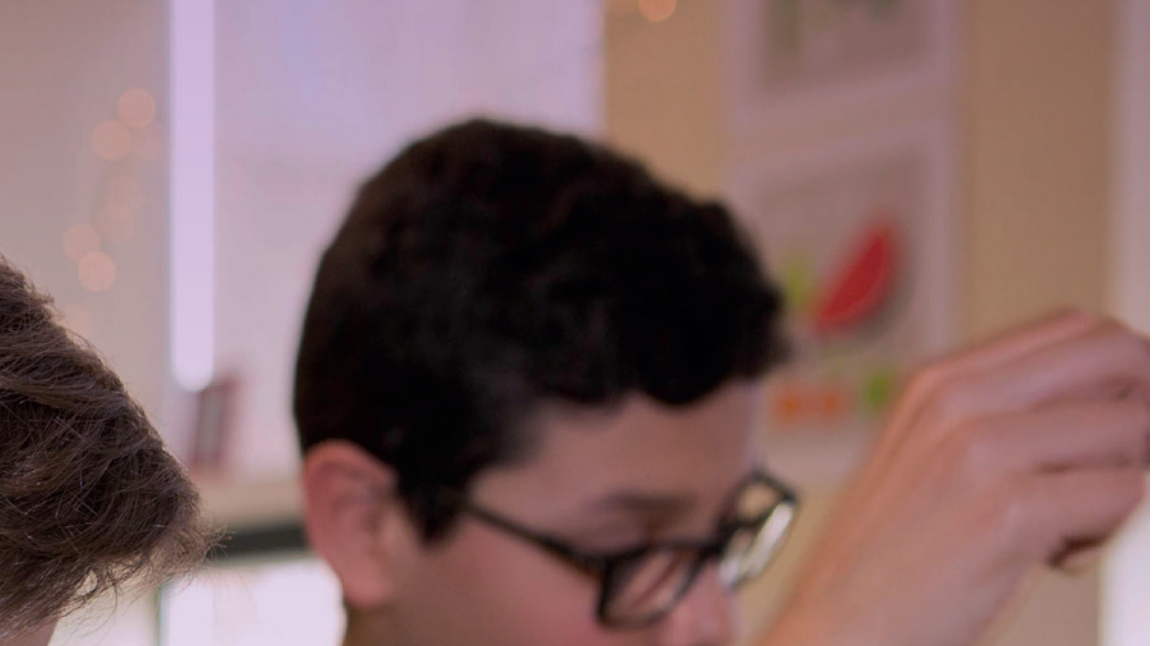
Albert de Boer

a.deboer@rvec.nl

[www.rvec.nl/home/onze_school/
onderwijsconcept-eduwiek](http://www.rvec.nl/home/onze_school/onderwijsconcept-eduwiek)

3. “Iedereen hoort erbij en is er voor elkaar”

Dat het grote voordelen heeft dat regulier en speciaal onderwijs nauw samenwerken én met andere jeugdinstituten onder één dak wonen, wordt al sinds 2009 ervaren in Ochten. Op de begane grond en 1e verdieping van het relatief nieuwe gebouw van deze brede zorgschool huizen een reguliere school (Sébaschool), een s(b)o-school, die ook toegankelijk is voor cluster 3-leerlingen (Rehoboth Onderwijs & Zorg), een peuterspeelzaal en een dagbehandelingscentrum voor jonge kinderen³. Op de tweede etage, de ‘zorgverdieping’, zijn verschillende ondersteunende disciplines te vinden⁴. Jan Zwerus is directeur-bestuurder van o.a. de Sébaschool en directeur van Rehoboth onderwijs en zorg: “Omdat we thuisnabij passend onderwijs willen bieden, benutten wij elkaars kennis en expertise zo optimaal mogelijk.”

GEEN SCHOTTEN

Ieder bestuur heeft zijn eigen personeel in dienst en beheert zijn eigen gebouw, maar op de werkvloer

wordt intensief samengewerkt. Kinderen worden onderling uitgewisseld als dat bijdraagt aan de ontwikkeling van het kind. Zo zijn er leerlingen die lessen in bepaalde vakken op de andere school

3. Begane grond en 1e verdieping: Sébaschool, s(b)o Rehoboth Onderwijs & Zorg, Gehandicaptenzorg ‘De Schutse’, Kinderopvang SVEG.
4. Zorgverdieping: GGZ ‘Eleos’, Fysiotherapie/ergotherapie (Paradoxs), Logopedie (Houtman Buma), Maatschappelijk werk ‘Mutare’, Psychomotorische Kindertherapie ‘Vol in beweging’.

volgen. “Kinderen van de reguliere school die moeite hebben met rekenen doen een paar deuren verderop mee met de rekenlessen in de sbo-groep”, vertelt Zwerus. “En er zijn sbo-kinderen die lessen in bepaalde zaakvakken volgen op de reguliere school.”

Maar ook met de peuterspeelzaal en het dagbehandelingscentrum DJK werken de scholen nauw samen. Zo doen kinderen van de peuterspeelzaal of van DJK mee met groepsactiviteiten in de onderbouw. En als het nodig is, formuleren het onderwijs, de DJK en de peuterspeelzaal samen leerdoelen voor een kind.

Kinderen hebben gezamenlijk pauze en er worden gemeenschappelijke activiteiten georganiseerd, bijvoorbeeld een boekenmarkt in de Kinderboekenweek en gezamenlijke ‘workshopmiddagen’, waar per bouw workshops worden aangeboden waaruit kinderen kunnen kiezen. Doordat kinderen uit regulier en speciaal (basis) onderwijs samen spelen en samen werken, zijn er voorheen geen schotten tussen de verschillende scholen, vertelt Zwerus. “Kinderen vinden het heel gewoon en vanzelfsprekend dat er op het plein ook kinderen rondlopen met het syndroom van Down en met andere zichtbare beperkingen. Hierdoor ervaren kinderen in deze setting veel minder dat ze ‘anders’ zijn. Iedereen hoort erbij en is er voor elkaar. Ook het gevoel van eigenwaarde van de s(b)o-kinderen wordt versterkt. Hebben ze bijvoorbeeld een broertje of zusje op de reguliere school, dan ‘zitten ze op dezelfde school’ en gaan ze er ‘s ochtends samen naartoe. Dat doet deze kinderen goed.”

EÉN TEAM, EÉN CULTUUR

De medewerkers van de twee scholen – totaal zo’n tachtig mensen – hebben samen één personeelskamer, lopen samen pleinwacht, zitten samen in commissies en maken gezamenlijke personeelsreisjes. “Je ziet dat het in de loop van de tijd steeds meer één team is geworden”, vertelt Zwerus. “Dat is niet helemaal vanzelf gegaan, want aanvankelijk waren de cultuurverschillen tussen de teams behoorlijk groot.

Zwart-wit gezegd was het basisschoolteam meer opbrengstgericht en didactisch, en het s(b)o-team meer pedagogisch ingesteld. We hebben in de eerste periode veel teambuildingsactiviteiten gedaan, die erop gericht waren dat mensen aan elkaar wennen, elkaars kwaliteiten leren kennen, elkaar leren vertrouwen en elkaar ruimte geven. Het heeft een paar jaar geduurd, maar nu zien we dat beide teams naar elkaar zijn toegegroeid tot één team. Doordat de teams samen zijn gebracht, hebben leerkrachten geleerd om hun eigen werkwijze wat te relativeren. Ze zien en ervaren dat het ook anders kan dan ze gewend zijn. Ze groeien naar elkaar toe in de manier waarop ze omgaan met de kinderen.”

De medewerkers leren van elkaar en profiteren van elkaars expertise. Zo werken de intern begeleiders (ib’ers) van de scholen met elkaar samen. De kennis van de ib’er uit het s(b)o wordt benut in de groepen van de reguliere basisschool en andersom. Ook is er een gezamenlijke orthotheek ingericht. De verbinding tussen de scholen wordt versterkt doordat er personeelsleden zijn die op beide scholen werkzaam zijn.

DREMPELVERLAGEND

Niet alleen leraren, ook ouders hadden aanvankelijk wel twijfels over het feit dat de scholen gingen samenwonen en samenwerken. “We hebben de eerste jaren veel gedaan om stereotype beeldvorming bij ouders weg te halen”, vertelt Zwerus. “En we merken nu dat ouders het, net zoals de leerlingen, heel gewoon vinden dat alle kinderen door elkaar heen lopen. Maar ook ervaren de ouders de meerwaarde van de constructie. Ze realiseren zich dat er heel veel kennis in huis is; in de scholen, maar ook op de zorgverdieping. Dat geeft ouders veel vertrouwen: er wordt voor mijn kind goed gezorgd! En natuurlijk is het voor ouders van s(b)o-kinderen fantastisch dat hun kind dicht bij huis de juiste zorg en ondersteuning kan krijgen.”

Ook heeft de samenwerking een sterk drempelverlagend effect. Ouders kennen alle leerkrachten van gezicht en komen de mensen die op de zorgverdieping werken ook tegen op het schoolplein en in de school. "Dat werkt enorm drempelverlagend", zegt Zwerus. "Als het bijvoorbeeld nodig is om een kind naar het sbo te verwijzen, is dat voor ouders een minder grote stap dan voorheen. De ouders kennen de sbo-leerkrachten al en het voelt toch eigenlijk als 'dezelfde school'. Het is tekenend dat de reguliere school de afgelopen jaren flink is gegroeid: steeds meer ouders zien deze samenwerking als toegevoegde waarde."

AMBITIE

Vanaf dit schooljaar (augustus 2020) volgen op deze locatie ook cluster 4-leerlingen onderwijs. Het team volgt hiertoe op dit moment scholing. De school zoekt verder naar andere mogelijkheden om zijn expertise te vergroten. Zwerus: "Ook zoeken we naar mogelijkheden om de meer- en hoogbegaafde kinderen een passende plaats te bieden binnen onze scholen. Het is onze ambitie dat alle kinderen thuis nabij de juiste hulp en ondersteuning kunnen krijgen."

TIPS

- Haal de schotten tussen regulier en speciaal weg. Laat leerlingen lessen volgen op de 'andere school' als dat bijdraagt aan hun ontwikkeling.
- Realiseer je dat het een aantal jaren duurt voordat de twee teams echt een eenheid vormen. Het devies is: koers houden en doorgaan.
- Intensiever samenwerken betekent dat beide scholen structuur, rust en regelmaat dienen te bieden.

MEER INFORMATIE

Dhr. J.A. (Jan) Zwerus

jazwerus@vcognederbetuwe.nl

jazwerus@rehobothochten.nl

www.seba-rehobothschool.nl

4. SamenWerkTraject: meer arbeidskansen voor kwetsbare jongeren

Zeven Zwolse scholen⁵ (vso, praktijkonderwijs, mbo-entree) en Tiem, de sociale werkvoorziening van de gemeente Zwolle, sloegen in 2018 de handen ineen om de kansen van kwetsbare jongeren op de arbeidsmarkt te vergroten. In het zogenoemde SamenWerkTraject krijgen deze jongeren meer zicht op hun arbeidsmogelijkheden en worden zij toegeleid naar een stageplaats of naar (beschut) werk. Wouter Bos, trajectbegeleider van vso De Twijn, was één van de initiatiefnemers. “Dit idee is op de werkvloer ontstaan en de uitvoerders zijn eigenaar van het project.”

Stage- en trajectbegeleiders van de zeven Zwolse scholen constateerden dat ze allemaal tegen hetzelfde knelpunt aanlopen: jongeren met complexe

ondersteuningsbehoeften lopen vast in de stage, haken daar af en komen soms zelfs thuis te zitten. Elke school spande zich op eigen wijze in voor deze groep,

21

5. Praktijkonderwijs Thorbecke Scholengemeenschap, praktijkonderwijs Talentstad, praktijkroute Greijdanus College, entree mbo Deltion, entree mbo Landstede, De Ambelt vso (cluster 4), De Twijn vso (cluster 3).

vertelt Bos. “We realiseerden ons op een gegeven moment dat dit een gemeenschappelijke doelgroep is, dus dat het zinvol is om de koppen bij elkaar te steken en samen naar oplossingen te zoeken, temeer daar we allemaal in dezelfde vijver van stageplekken en leerwerkplekken vissen.”

EXTRA STEUNTJE

Daarnaast was er een aantal ‘externe’ redenen om te gaan samenwerken. Zo staat in de transformatieagenda ‘(Arbeids-)participatie en bijstand’ van de gemeente Zwolle dat er in 2020 zoveel mogelijk Zwollenaren in een zo regulier mogelijke omgeving moeten werken. Er wordt expliciet genoemd dat vso-, pro- en entree-jongeren hierbij een extra steuntje in de rug nodig hebben. Daarnaast waren het wegvallen van de Wajong, de WSW en de dagbesteding vanuit de AWBZ aanleiding voor de genoemde partners om zich sterk te maken voor de arbeidskansen van deze kwetsbare jongeren. Samen met Tiem, de sociale werkvoorziening van de gemeente Zwolle, zetten de scholen het SamenWerkTraject op.

Het project richt zich op leerlingen met complexe ondersteuningsbehoeften, die daardoor niet aan de slag kunnen of vastlopen bij een regulier stagebedrijf. Zij missen ervaring en werknemersvaardigheden en hebben vaak geen realistisch beeld van hun mogelijkheden en van de arbeidsmarkt. Het SamenWerkTraject biedt deze jongeren een stageplaats met intensieve begeleiding bij Tiem. Inzet is dat de jongeren meer inzicht krijgen in hun arbeidsmogelijkheden en -beperkingen, de benodigde vaardigheden ontwikkelen en doorstromen naar een passende stageplaats of (beschut) werk.

JUISTE FOTO

Jongeren die deelnemen aan het SamenWerkTraject gaan twee à drie dagen per week naar Tiem. Ze lopen daar stage op veilige, gestructureerde werkplekken waar ze intensief worden begeleid.

Tiem stelt werkruimte, kantoor en werkbegeleiders ter beschikking, en de zeven scholen hebben voor dit project gezamenlijk één docent (de SWT-docent) aangenomen. “Deze docent is een groot deel van de week aanwezig bij Tiem en fungeert als schakel tussen de jongere, de stagebegeleider van de school en de werkbegeleider van Tiem”, vertelt Bos. “Als een school een jongere naar dit traject verwijst, is er een warme overdracht en ontvangt deze docent de jongere bij de poort. Zij zoekt vervolgens een geschikte stageplek binnen Tiem en draagt de jongere over aan de betreffende werkbegeleider van Tiem. De SWT-docent is walking around op de werkvloer aanwezig, houdt de jongeren in beeld en is voor hen makkelijk benaderbaar.”

Omdat de school verantwoordelijk blijft voor de betreffende leerling, heeft de SWT-docent elke 4 à 6 weken overleg met de stagebegeleider van de school. De SWT-docent, de stagebegeleider van school en de werkbegeleider van Tiem stellen gaandeweg vast welke perspectieven de jongere heeft en wat er voor nodig is om die te realiseren. “Samen maken ze uiteindelijk de juiste foto van de jongere”, vertelt Bos. “Tijdens het traject worden de mogelijkheden en ondersteuningsbehoeften van de jongere duidelijk, maar bijvoorbeeld ook welke aanpassingen er op de werkplek nodig zijn. Dat alles moet in 3 à 6 maanden in beeld zijn.”

KORTE LIJNEN

Soms gaan de jongeren eerst nog terug naar school, maar zo mogelijk stromen ze vanuit Tiem direct door naar een passende stageplek of een (beschutte) arbeidsplaats. Doordat er bij Tiem ook ‘consulenten werk’ van de gemeente aanwezig zijn, stromen er heel wat jongeren direct door naar een beschutte werkplek. Bos: “Dat is een sterk punt van dit traject: de lijnen van school naar Tiem en van Tiem naar (beschut) werk zijn heel kort.”

De resultaten mogen er zijn. Zowel jongeren als hun ouders zijn zeer positief over het traject. “Het is bijzonder om te zien hoe snel en hoe drastisch het

zelfbeeld van deze jongeren in positieve zin verandert doordat ze ervaren dat ze dingen goed doen, iets goed kunnen”, zegt Bos. “Veel jongeren hebben dat al heel lang niet of misschien nog nooit ervaren. Dat zien de ouders ook en dat geeft hen vertrouwen in de toekomst.”

BOTTOM UP

De constructie is bottom up door een groepje trajectbegeleiders, waaronder Bos, bedacht. Vanaf het begin waren trajectbegeleiders enthousiast over de aanpak, al duurde het bij de mbo-begeleiders wat langer, onder meer doordat entree-studenten meer weerstand hadden tegenover de sociale werkvoorziening. Inmiddels zijn ook trajectbegeleiders in het mbo positief. Zij zien dat het jongeren meer kansen geeft om door te stromen naar niveau 2 en 3.

Het project is voor drie jaar gefinancierd en loopt eind 2022 af, maar op basis van de positieve resultaten verwacht Bos dat er een structurele financiering voor het traject zal komen. Er zijn bovendien plannen om de aanpak uit te breiden en te verbeteren: “Omdat er als gevolg van de invoering van passend onderwijs ook in het vmbo steeds meer kwetsbare jongeren extra begeleiding nodig hebben, willen we de aanpak mogelijk uitbreiden naar het vmbo. Daarnaast willen we intensiever gaan samenwerken met het UWV, omdat het UWV verantwoordelijk is voor de uitvoering van de beoordeling van het arbeidsvermogen (ABA). Die beoordeling is vaak beter als het UWV eerder bij het traject van de jongere is betrokken.”

TIPS

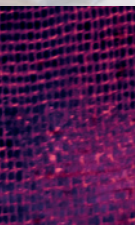
- Sla als vso, praktijkonderwijs en entree-onderwijs de handen ineen als het gaat om de arbeidsvoorbereiding en -toeleiding van deze jongeren. Het is een gemeenschappelijke doelgroep.
- Ontwikkel bottom up een aanpak en werk aan commitment op directie- en bestuursniveau.
- Betrek het UWV zo vroeg mogelijk bij het traject van de jongere.

MEER INFORMATIE

Wouter Bos

w.bos@ooz.nl

5. Junior College: een zachte landing maken in het reguliere vo

De overgang naar het voortgezet onderwijs is voor veel leerlingen met een 'cluster 4-indicatie' een struikelblok. Zo niet op het Junior College, waar de Dr. A. Verschoorschool (so) en het Nuborgh College (vo) in Nunspeet de handen ineen hebben geslagen. Zij bieden hier 10-14 onderwijs aan met het doel leerlingen thuisnabij zo regulier mogelijk onderwijs te bieden. "Jongeren hebben straks in de maatschappij meer kansen als ze regulier onderwijs hebben gevolgd", aldus Wijnand Westerink, teamleider van de bovenbouw van het Junior College.

Niet alleen in de toekomst, ook in het hier en nu doet het de leerlingen heel goed als ze – vaak tegen hun verwachting in – onderwijs volgen op een reguliere school. Want dat is de inzet van het Junior College: de

leerlingen worden, op welk niveau ook, toegerust voor regulier voortgezet onderwijs.

SPANNEND

Hoewel de school te maken heeft met twee besturen en twee wetten, is het aan de buitenkant één school: groep 7 en 8 van de Verschoorschool (de onderbouw) en klas 1 en 2 van het Nuborgh College (de bovenbouw) zijn gehuisvest in één gebouw en werken intensief met elkaar samen. Zo delen ze alle informatie over de leerlingen met elkaar. "De orthopedagoog van de onderbouw zit bij vergaderingen van de bovenbouw en vice versa", vertelt Westerink. "De samenwerking is erop gericht dat de leerlingen een zachte landing maken in het voortgezet onderwijs. We richten ons met name op de leerlingen die in principe in staat zijn om regulier onderwijs te volgen."

Dat betekent dat niet alle leerlingen vier jaar op het Junior College blijven. Leerlingen waarvan duidelijk is dat ze beter op hun plek zijn in het vso of het praktijkonderwijs, stromen na groep 8 uit naar een andere school. Leerlingen die wel op het Junior College blijven, krijgen in de bovenbouw (het vo-deel van de school) in kleine groepen onderwijs op hun eigen niveau, dat varieert van vmbo-basis tot vwo. Vanaf het begin volgen zij vijf uur per week lessen op een reguliere vo-school van het Nuborgh College. Het eerste halfjaar gaat een leraar van het Junior College met hen mee.

"Leerlingen moeten zich leren redden in de sociale structuren van de reguliere school", zegt Westerink. "Het grote gebouw, de volle gangen en trappen, de vele leerlingen die in de pauze bij elkaar zijn; voor bijvoorbeeld leerlingen met autisme kan dat alles heel spannend zijn. In onze bovenbouw worden de leerlingen daarin vanaf dag 1 getraind. Ze beginnen met vijf uur per week regulier onderwijs en breiden dat, afhankelijk van hoe het gaat, gaandeweg uit. Wanneer ze helemaal overstappen naar een reguliere school, verschilt dus per leerling. Dat duurt zo lang als nodig is. Er zijn ook leerlingen die al na één jaar alle lessen op een reguliere school volgen."

VAN OOR TOT OOR

Omdat deze leerlingen zelf meestal de verwachting hebben dat ze altijd in het speciaal onderwijs zullen blijven, zijn ze erg trots als het ze lukt om over te stappen naar een reguliere school, ziet Westerink. "Er is bijvoorbeeld een jongen die steeds heeft gezegd dat hij de reguliere setting niet aan zal kunnen. Hij wilde naar het vso. We hebben hem toch weten te stimuleren om een paar reguliere wiskundelessen te gaan volgen en hij kwam terug met een glimlach van oor tot oor. Het viel reuze mee en nu wil hij het aantal reguliere uren gaan uitbreiden. Dat zijn overwinningen waar je als school heel erg blij van wordt."

De verwachtingen van de leerlingen worden in sterke mate bepaald door hun ouders, die vaak bang zijn dat hun kind de reguliere setting niet zal aankunnen. De meeste ouders hebben in de onderwijsloopbaan van hun kind al veel meegemaakt. Om hun kind te beschermen tegen nieuwe teleurstellingen of mislukkingen, zijn veel ouders geneigd om voor speciaal onderwijs te kiezen. Ook de ouders moeten vaak over een drempel heen worden geholpen.

Het is wat dit betreft zeer helpend dat de leerlingen na groep 8 in hetzelfde gebouw onderwijs kunnen blijven volgen. Dat is veilig voor zowel de leerlingen als voor hun ouders. Westerink: "Kinderen willen vaak op de school blijven omdat het een vertrouwde omgeving is. Ze kennen de gezichten van de collega's van het vo al, en de vertrouwde leraren van de so-school blijven in beeld. Dat trekt ouders vaak over de streep om toch voor het Junior College te kiezen. Aan de ene kant vinden ouders dat spannend, maar aan de andere kant zijn ze zich ervan bewust dat het de kansen van hun kind vergroot."

KIND AAN HET WOORD

Daarnaast is het van groot belang de ouders goed mee te nemen in de ontwikkeling die hun kind doormaakt. Vanaf groep 7 – het eerste jaar van het Junior College – worden er drie keer per jaar ouder-kindgesprekken gevoerd over het handelingsplan en

de ontwikkeling van het kind. Ook de verschillende opties na groep 8 – vso, praktijkonderwijs, andere voptypen – komen in die gesprekken aan de orde.

De school zet de leerling in deze gesprekken in de lead, vertelt Westerink. “Wij laten het kind, als het daartoe in staat is, in de ouder-kindgesprekken zelf vertellen hoe het met hem gaat en hoe ver hij is met de plannen en afspraken die zijn gemaakt. Door de leerling het woord te geven, neem je de ouders, die hun kind goed kennen, heel goed mee; veel beter dan wanneer de leraar vertelt hoe het met hun kind gaat. We bereiden deze gesprekken goed voor met het kind: wat wil je over dit punt aan je vader en moeder vertellen? Dit geeft ouders veel vertrouwen.”

GOEDE LERAREN

Natuurlijk zijn de ongeveer twintig leraren die op het Junior College werken van onschatbare waarde. De leraren van groep 7 en 8 hebben een ‘so-achtergrond’ en de leraren van de bovenbouw hebben ervaring in het reguliere voortgezet onderwijs. Het zijn allemaal mensen die bewust kiezen voor deze doelgroep, vertelt Westerink. “Zij hebben stuk voor stuk hart voor deze kinderen. De leraren in de bovenbouw voelden zich in de reguliere setting ook altijd al aangetrokken door kinderen waarbij het niet vanzelf gaat.”

Dat de leraren veel affiniteit hebben met deze leerlingen is essentieel, maar het is niet genoeg, vindt Westerink. Daarnaast moeten het hele goede leraren zijn. “Ook deze kinderen hebben recht op leraren die goed zijn in hun vak, die hun vak beheersen en kennis goed kunnen overbrengen. Omdat we hier leerlingen in huis hebben van alle niveaus – van praktijkonderwijs tot atheneum – is het daarnaast noodzakelijk dat leraren hun vak op de verschillende niveaus kunnen onderwijzen en goed kunnen differentiëren. Dit is wat wij van onze leraren verwachten: je hebt hart voor kinderen en je blinkt uit in je vak.”

TIPS

- Neem ouders mee in de ontwikkeling die hun kind doormaakt. Laat het kind daarover zelf vertellen.
- Laat leerlingen in stapjes en in hun eigen tempo de overgang maken naar de reguliere school.
- Werk met excellente leraren die hart hebben voor deze kinderen.

MEER INFORMATIE

Wijnand Westerink

wwesterink@nuborgh.nl

www.juniorcollegenunspeet.nl

6. “Tijd om het speciaal onderwijs als aparte setting op te heffen?”

Leerlingen met een taalontwikkelingsstoornis en slechthorende kinderen van het Kentalis Compas College (vso, cluster 2) kunnen praktijkonderwijs en vmbo volgen in een reguliere school: Het Hooghuis in Oss. De samenwerking is gebaseerd op een gezamenlijke visie op inclusief onderwijs. Afspraken zijn vastgelegd in een samenwerkingsovereenkomst van de twee scholen en de gemeente Oss. Erik Schraven is directeur van het Kentalis Compas College. “We zien dat leerlingen veel zelfstandiger worden, en zich veel gemakkelijker bewegen in de reguliere groep.”

Vanwege een aantal ontwikkelingen voerde het Kentalis Compas College in 2015 een sterkte-zwakteanalyse uit: het aantal vso-leerlingen nam af, het vmbo-curriculum werd vernieuwd, en de Wet

passend onderwijs werd ingevoerd. Volop redenen voor bezinning op de toekomst. Op basis van de uitkomst van deze SWOT-analyse en de ontwikkelde visie op inclusief onderwijs besloot de school om

intensief te gaan samenwerken met een reguliere partner met dezelfde visie: Het Hooghuis in Oss. Inzet van de samenwerking is dat slechthorende leerlingen en leerlingen met een taalontwikkelingsstoornis in de reguliere school een groot deel van het onderwijs kunnen volgen.

SPANNEND

De pilot met twee vmbo-klassen verliep zeer positief. "Dat ging zo goed," vertelt Schraven, "dat we na een half jaar al besloten om dit voor alle Kentalisleerlingen in vmbo en praktijkonderwijs in te voeren. De eerste leerlingen die naar de reguliere school gingen, vonden het heel erg spannend. Om het zo veilig mogelijk te maken, hadden we dan ook allerlei voorzorgsmaatregelen genomen, bijvoorbeeld een aparte pauzeruimte. Maar het mooie was dat die ruimte maar een paar dagen is gebruikt. De leerlingen gingen al heel snel op in het reguliere."

Doordat het Kentalis Compas College is ondergebracht in het gebouw van Het Hooghuis, zijn de drempels letterlijk en figuurlijk laag. De Kentalisleerlingen volgen de praktijkvakken samen met de reguliere leerlingen. Om de leerlingen goed te ondersteunen, is hierbij naast de reguliere docent ook een docent van Kentalis aanwezig. De theorievakken volgen de leerlingen meestal in een vso-groep, al zijn er ook bovenbouwleerlingen die reguliere theorielessen volgen. "Het is onderwijs op maat", zegt Schraven. "Er zijn bijvoorbeeld ook Kentalisleerlingen die helemaal overstappen op regulier onderwijs met ambulante begeleiding. Omdat ze binnen dezelfde school blijven en de ambulante begeleiders al kennen, gaat dat meestal heel soepel."

LEREN VAN ELKAAR

De scholen hebben de afgelopen jaren steeds meer zaken afgestemd of geïntegreerd. Zo is er een gemeenschappelijke visie geformuleerd, zijn er een

gedeeld curriculum en een gedeelde cultuuraanpak, worden het aanbod en de lessentabellen op elkaar afgestemd en zijn er gezamenlijke studiedagen.

De vso-leraren hebben er zelf voor gekozen om 'mee te gaan' naar de reguliere school, maar alle leraren, zowel van het vso als van de reguliere school, moesten eraan wennen. Met name twee interventies hebben de integratie op teamniveau bevorderd. Allereerst zijn in een traject 'zelfsturing' onder meer de kwaliteiten van leraren in beeld gebracht. Resultaat is dat leraren worden ingezet op hun kwaliteiten, zoveel mogelijk zelfsturend werken en veel verantwoordelijkheid krijgen in de uitvoering. Daarnaast zijn er synergietrajecten, waarin leraren van de twee scholen samenwerken, samen vergaderen en van elkaar leren op studiedagen, in werkgroepen en door lesbezoeken.

Schraven ziet dat leraren veel van elkaar leren. "De mensen van het vso zijn bijvoorbeeld heel sterk in het directe instructiemodel en het pedagogisch handelen. Ze hebben daarvan op een studiedag demonstraties gegeven. Zij leren op hun beurt van reguliere docenten om wat minder beschermend met de leerlingen om te gaan."

MEER KANSEN

De effecten op de vso-leerlingen zijn zeer positief. Zij worden zelfstandiger en bewegen zich steeds makkelijker in de reguliere groep. Hoewel de vso-leerlingen speciale ondersteuning krijgen, is het verschil tussen reguliere leerlingen en Kentalisleerlingen in veel situaties niet meer zichtbaar. "Doordat zij zich kunnen spiegelen aan een bredere 'copinggroep', voelen ze zich minder een uitzondering", zegt Schraven. "Dat heeft een positieve invloed op hun gedrag, hun sociaal-emotionele ontwikkeling en op hun weerbaarheid."

Daarnaast vergroot de samenwerking de kansen van de Kentalisleerlingen. Doordat ze nu gebruik kunnen maken van het brede aanbod in het reguliere onderwijs, is de kans immers groter dat ze uitstromen naar een passende werkplek of passend

vervolgonderwijs. “Maar ook de reguliere leerlingen hebben baat bij de samenwerking tussen de scholen”, stelt Schraven. “Ook voor hen geldt dat inclusief onderwijs hen beter voorbereidt op en toerust voor de participatiemaatschappij.”

Met name ouders van de vso-leerlingen die naar het praktijkonderwijs gingen, vonden het aanvankelijk erg spannend. Ze waren gewend aan een school met ongeveer honderd leerlingen en waren bang dat hun kind op zo'n grote school (250 leerlingen) niet de juiste ondersteuning zou krijgen. “De praktijkschool heeft voor de ouders van deze leerlingen een traject georganiseerd waarin ze kennis hebben gemaakt met de werkwijze van de reguliere school”, vertelt Schraven. “Ze zijn meegenomen naar de school om alles te bekijken en mensen te bevragen: hoe ziet de zorgstructuur eruit? Hoe worden leerlingen begeleid? Dat heeft bij veel ouders de zorgen verminderd of weggenomen. Uit een onderzoek dat we vorig schooljaar onder ouders hebben uitgevoerd, blijkt dat ouders nu zeer tevreden zijn: de vmbo-ouders waarderen de samenwerking met een 8,1 en de pro-ouders met een 8,5.”

UITDAGINGEN

Naast de positieve opbrengsten van de samenwerking, waren er ook de nodige hobbels. Deze komen vooral voort uit de wet- en regelgeving, vertelt Schraven. “Aanvankelijk belemmerde de wet inclusief onderwijs, onder andere doordat er slechts een beperkt aantal lessen in symbiose mag worden gegeven. Gelukkig heeft de minister met een nieuwe beleidsmaatregel nu een zogenaamde ‘experimentenregel’ opgenomen waarmee de mogelijkheden wat zijn verruimd. We gaan onderzoeken hoe we hiervan gebruik kunnen maken. Goed nieuws dus!”

Het meest schrijnende obstakel vindt Schraven het verschil in cao tussen de Kentalisdocenten, die onder de cao PO vallen, en de reguliere docenten. De docenten die onder de cao PO vallen, verdienen minder, moeten meer uren voor de klas staan en

hebben een zwaardere administratieve last. Voor hen is de werkdruk dus hoger.

Het weerhoudt Schraven niet om de ingeslagen weg te vervolgen. “We proberen nu ook voor de dove leerlingen een vergelijkbare constructie te organiseren. Naar mijn persoonlijke mening moeten we uiteindelijk het speciaal onderwijs als gescheiden setting opheffen. Natuurlijk blijft speciale ondersteuning nodig, maar ik weet zeker dat het kan en dat alle leerlingen baat hebben bij inclusief onderwijs.”

TIPS

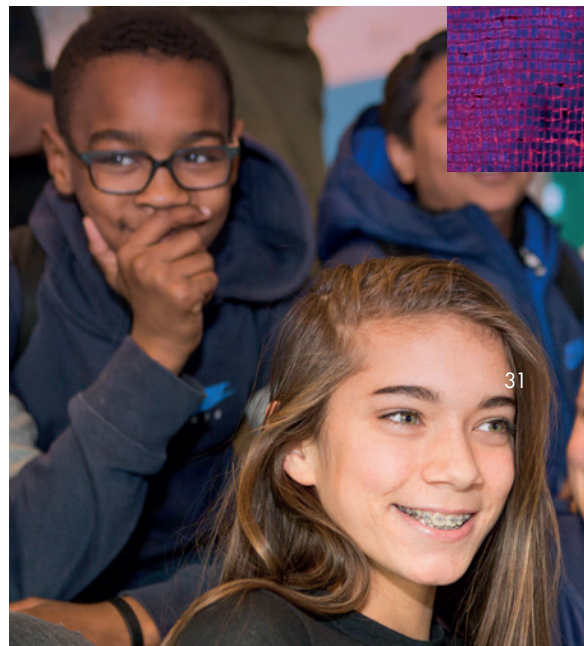
- Formuleer een gezamenlijke visie op inclusief onderwijs.
- Investeer in samenwerking tussen de teams van de verschillende scholen.
- Neem ouders mee in het proces.

MEER INFORMATIE

Erik Schraven

e.schraven@kentalis.nl

www.kentalis.nl/onze-scholen/kentalis-compas-college-oss

COLOFON

Tekst: Tekstbureau Elise Schouten
Vormgeving: BUREAUBAS
Fotograaf: Petja Buitendijk
Druk: Drukproef

Zowel in het primair onderwijs als in het voortgezet onderwijs werken steeds meer reguliere en speciale scholen met elkaar samen. In sommige gevallen is er sprake van integratie. Uit de praktijkvoorbeelden in deze bundel blijkt dat er heel wat bij komt kijken om samenwerking en integratie te realiseren, maar dat de winst van dergelijke intensieve samenwerking groot is; zowel voor de leerlingen, voor de ouders als voor de school. Scholen die deze weg eenmaal zijn ingeslagen, worden door de positieve effecten sterk gemotiveerd om de samenwerking voort te zetten en verder te intensiveren.

www.steunpuntpassendonderwijs-povo.nl
www.ncoj.nl
